

Alex J. Kay, *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing* (New Haven; London: Yale University Press, 2021), 376 str.

Alex J. Kay doktorirao je 2005. na Humboldtovu sveučilištu u Berlinu, gdje je nakon toga predavao britansku povijest u ranom suvremenom razdoblju. Potom istražuje i predaje o povijesti Njemačke od 1870. do 1945. godine. Od 2014. do 2016. radio je u Institutu za suvremenu povijest München – Berlin (IfZ), nakon čega prelazi na Sveučilište u Potsdamu. Njegov znanstveni fokus usmjeren je na proučavanje povijesti nacističke Njemačke i s njom povezanoga područja genocida i masovnoga nasilja. O tim temama objavio je nekoliko važnih djela: *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940-1941* (New York; Oxford: Berghahn Books, 2006), *The Making of an SS Killer: The Life of Colonel Alfred Filbert, 1905-1990* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016; German edition 2017).

Njegova knjiga *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing [Carstvo uništenja: povijest nacističkoga masovnog ubijanja]* objavljena je 2021. godine. Podijeljena je na pet poglavlja, a sadržava slikovne priloge, karte, bibliografiju i indeks.

U „Uvodu” (str. 1–15) autor navodi neke od početnih istraživačkih teza vezano za vojne razmjere Drugoga svjetskog rata i s njima povezano pitanje masovnih zločina nad cjelokupnim etničkim i društvenim skupinama. Takvu politiku masovnoga uništenja stanovništva ponajprije su primjenjivale nacističke vlasti, a posljedica je da su one odgovorne za ubijanje oko 13 milijuna ljudi, civila i neborbenoga dijela stanovništva (str. 1). U tom kontekstu, tema istraživanja u knjizi je analiza toga sustava ubijanja i njegove žrtve. Kay u fokus istraživanja nastoji staviti sve etničke i socijalne skupine koje su bile žrtve nacističke politike masovnoga ubijanja, a same žrtve povezuje autorova teza da su bile ubijene u kontekstu vojnih sukoba, tj. nacističke vlasti sustavno su ih ubijale jer su ih smatrale određenom prijetnjom za vojnu sposobnost nacističke Njemačke. Takva politika masovnoga ubijanja bila je legitimizirana rasističkom politikom, čime autor iznosi tezu da je sama nacistička politika genocida bila oblik njihova ratovanja (str. 2). Tako se za osobe s invaliditetom u Njemačkoj smatralo da podrivaju zdravlje i vitalnost njemačke nacije, a na okupiranim područjima držane su suparnicima za hranu i smještaj. Poljska elita smatrana je potencijalnom jezgrom otpora i nositeljem nacionalnoga identiteta; Židovi su smatrani revolucionarnim elementom koji vlada u sjeni i time je opasnost za samu Njemačku, a sovjetski vojni zarobljenici smatrani su izravnom opasnošću za njemačke vojnike; ruralno stanovništvo istočne i jugoistočne Europe bilo je sumnjičeno za pomaganje partizanima. Romi su smatrani potencijalnim špijunima i destabilizirajućim faktorom u pozadini njemačke bojišnice. Slijedom takvih promišljanja, Kay holokaust ne drži „jedinstvenim fenomenom” nacističke politike masovnoga ubijanja, nego dijelom „širega procesa demografske rekonstrukcije i rasnoga pročišćavanja nacističkih vlasti” (str. 3). Autor zatim obuhvaća pitanje počinitelja masovnih zločina među pripadnicima njemačkih vojnih jedinica i njihovim saveznicima, lokalnim pomagačima, i pritom kaže da će fokus njegove analize biti na Nijemcima i Austrijancima kao najvećoj skupini počinitelja. Zatim definira termin „masovni zločin”, i to posebice

u odnosu na termin „genocid”, pritom iznoseći da u akademskoj zajednici ne postoji konsenzus o terminologiji. Unutar nacističke ideologije posebno je istaknuta povezanost rasističke teorije s etničkim nacionalizmom da bi se ostvarila rasno superiorna etnička i nacionalna zajednica. Jedan od načina ostvarivanja toga cilja bilo je uklanjanje potencijalnih neprijatelja poput ideoloških protivnika, rasno neželjenih dijelova stanovništva i drugih. Takva rasistička promišljanja bila su istaknuta kod dijela ideologa nacizma u Njemačkoj nakon Prvoga svjetskog rata, a svoje korijene imaju u njemačkoj kolonijalnoj povijesti od druge polovine XIX. st. U tom kontekstu autor nastoji upozoriti na određene sličnosti, ali i razlike, između njemačkih masovnih zločina u njihovim kolonijama s masovnim zločinima koje su počinili nacisti po dolasku na vlast.

Drugo poglavlje naslovljeno je „Summer 1939 – Summer 1941” [„Ljeto 1939. – ljeto 1941.”] (str. 17–54), a Kay u njemu analizira masovne zločine nacističkih vlasti od početka Drugoga svjetskog rata do ljeta 1941. godine. Poglavlje je podijelio na dva manja potpoglavlja. U prvome, „Killing the Sick in the German Reich and Poland” [„Ubijanje bolesnika u Njemačkom Reichu i Poljskoj”], započinje analizom stava njemačkoga društva nakon Prvoga svjetskog rata o pitanju odnosa prema bolesnicima, širenju ideja eugenike oko pitanja istrebljenja „bezvrijednih” u društvu i eutanazije. Na temelju takvih promišljanja nacističke vlasti 1934. donose zakon o prisilnoj sterilizaciji osoba s fizičkom i mentalnom retardacijom, kojim je do 1945. bilo obuhvaćeno 300.000 ljudi. Autor kao kontekst donošenja i provođenja toga zakona vidi plan nacističkih vlasti da se riješe „bezvrijednih” osoba u slučaju rata. Tako je ubijeno („eutanazirano”) oko 10.000 djece i adolescenata s invaliditetom u Njemačkom Reichu. Masovnim eutanaziranjem bilo je obuhvaćeno i oko 16.500 poljskih psihijatrijskih bolesnika nakon nacističke okupacije dijelova Poljske. Kay zatim opisuje provođenje *Operacije T4*, u kojoj se ubijalo bolesnike s mentalnim problemima i invalidne osobe smatrajući ih genetski inferiornijima i neproduktivnima za njemačko društvo. Ta je operacija imala svoj ratni kontekst jer se ubijanjem tih pacijenata nastojalo osloboditi mjesto u zdravstvenim institucijama za ranjene vojnike uoči vojnih operacija na zapadu. Ukupno je bilo ubijeno više od 70.000 ljudi. Prema Kayu, to su bili pionirski nacistički programi masovnoga ubijanja. U drugom potpoglavlju, „Decapitation of Polish Society” [„Dekapitacija poljskoga društva”] (str. 41–54), analizira njemačko sustavno masovno ubijanje poljskoga vladajućeg sloja i elite nakon okupacije Poljske početkom Drugoga svjetskog rata, a to se odnosilo na političare, zemljoposjednike, učitelje, odvjetnike, intelektualce, službenike, smatrajući ih temeljnim nositeljima poljskoga nacionalnog identiteta i potencijalnim nositeljima otpora nacistima. Kay opisuje neke od primjera masovnih zločina nad Poljacima, navodeći da je njemačka vojska uz pomoć pripadnika *Selbstschutza* (njemačkih samozaštitnih odreda) do kraja 1939. ubila više od 60.000 Poljaka. U ožujku 1940. započela se na okupiranim područjima Poljske provoditi *Außerordentliche Befriedungsaktion* [„Izvanredna operacija pacificiranja”], kojom se htjelo masovnim ubijanjem potencijalnih poljskih sudionika u otporu prevenirati izbijanje otpora u Poljskoj za vrijeme njemačkih vojnih operacija na zapadu. Tako je do ljeta iste godine ubijeno oko 3500 Poljaka. Ukupan broj poljskih žrtava masovnih nacističkih zločina kreće se oko 100.000.

Kay u trećem poglavlju, „Summer 1941 – Spring 1942” [„Ljeto 1941. – proljeće 1942.”] (str. 55–191), analizira sljedeću fazu nacističkoga sustava masovnih zločina u

tom razdoblju. Poglavlje je podijeljeno na pet manjih cjelina. U prvoj, „Holocaust by Bullets” [„Holokaust mecima”] (str. 57–98), navodi kako nacističke vlasti nisu činile masovna ubojstva u zapadnoj i sjevernoj Europi, za razliku od istočne i jugoistočne, ponajviše zbog koncepta rase superiornosti izraženog više prema slavenskom nego nordijskom stanovništvu. Sustavno masovno ubijanje stanovništva Srbije počelo je u sklopu njemačkoga sustava masovnih zločina nakon okupacije Jugoslavije u travnju 1941. godine. Nacistička vojno-okupacijska vlast u Srbiji uspostavila je sustav masovnih odmazda nad stanovništvom za svakoga ubijenog ili ranjenog njemačkog vojnika, a cilj je bio uvesti sustav terora da bi se time stabilizirala okupacijska vlast. U tom sustavu posebno je bilo pogođeno židovsko stanovništvo, a s njima Romi i „komunistički partizani”. Krajem 1941. Srbija je, uz Estoniju, bila prva zemlja „očišćena” od Židova. Slijedile su njemačke vojne operacije protiv Sovjetskoga Saveza te su počinjeni masovni zločini nad civilnim stanovništvom, posebice Židovima i Romima te sovjetskim vojnim zarobljenicima. Većinu tih zločina izvodile su posebne mobilne vojne jedinice *Einsatzgruppen* uz pomoć njemačke vojske (*Wehrmacht*), SS-a (*Schutzstaffel*) i regularnih njemačkih policijskih jedinica. Do kraja 1941. nacističke vlasti pobile su oko 900.000 sovjetskih Židova, a onda je početkom 1942. slijedio drugi val masovnih ubojstava na okupiranim područjima Sovjetskoga Saveza. U tom razdoblju uspostavljen je njemački sustav koncentracijskih logora i geta, u kojima su posebno bili istrebljivani Židovi. Broj ubijenih Židova na tom je području bio oko 2,6 milijuna, što je činilo gotovo polovinu od svih ubijenih u holokaustu. Prema Kayu, ubijanje sovjetskih Židova bilo je svojevrsni prelazak Rubikona za nacističke vlasti, koje su nakon toga proširile svoju genocidnu politiku na židovsko stanovništvo u ostalim dijelovima okupirane Europe. U potpoglavlju „Murder of psychiatric Patients and Roma in the Soviet Union” [„Ubijanje bolesnika s psihičkim poremećajima i Roma u Sovjetskom Savezu”] (str. 99–115) autor opisuje kako su uz Židove na području Sovjetskoga Saveza nacističke vlasti masovno ubijale bolesnike s psihičkim poremećajima, koji su smatrani „nekontroliranim, opasnim, izvorom epidemija i beskorisnim izjelicama” (str. 100). Ubijali su ih izgladnjivanjem, injekcijama, masovnim strijeljanjima, gušenjem plinom, a ukupno je tako ubijeno oko 17.000 osoba s psihičkim poremećajima. Sljedeća skupina koja je bila obuhvaćena nacističkim sustavom masovnoga ubijanja na okupiranim područjima Sovjetskoga Saveza bili su Romi, koji su smatrani asocijalnima i raso-biološkom prijetnjom za njemačko društvo. Usto su Romi bili percipirani kao besposličari i potencijalni špijuni (pomagači partizanima). Ukupno je na tim područjima ubijeno oko 30.000 Roma. U potpoglavlju „Starvation Policy against the Soviet Urban Population” [„Politika izgladnjivanja sovjetskoga urbanog stanovništva”] (str. 116–145) Kay piše o nacističkoj politici izgladnjivanja sovjetskoga stanovništva u kontekstu osiguravanja hrane za njemačko stanovništvo i vojne jedinice. On navodi kako su nacističke vlasti prije samoga početka Drugoga svjetskog rata osmislile plan uzimanja hrane, posebice žitarica, sa sovjetskoga okupiranog područja. Tako se za vrijeme nacističke okupacije tih područja provodio plan smanjenja opskrbe hranom kao dio vojne strategije. To je posebno bilo vidljivo na primjeru izgladnjivanja stanovništva u Lenjingradu, Kijevu i Harkivu. U potpoglavlju „Extermination of Captive Red Army Soldiers” [„Istrebljenje vojnih zarobljenika Crvene armije”] (str. 146–168) piše o nacističkom sustavu masovnoga ubijanja više

od 3 milijuna sovjetskih vojnih zarobljenika, koji su činili najbrojniju skupinu među žrtvama njihove politike izgladnjivanja i pothranjivanja. Oni su umirali uslijed dugotrajnih marševa, iscrpljenosti, hladnoće, žeđi, ali i masovnih egzekucija. U posljednjem, petom potpoglavlju, „Preventive Terror and Reprisals against Civilians” [„Preventivni teror i odmazda nad civilima”] (str. 169–191), Kay se usredotočuje na analizu nacističkoga sustava masovnoga ubijanja partizana kao nositelja otpora na okupiranim sovjetskim, jugoslavenskim i grčkim područjima. Nacističke okupacijske vlasti provodile su preventivne mjere protiv partizana masovnim egzekucijama bez suđenja i internacijom vojno sposobnih muškaraca.

Četvrto poglavlje naslovljeno je „Spring 1942 – Spring 1945” [„Proljeće 1942. – proljeće 1945.”] (str. 193–281). Za Kaya je to novo razdoblje nacističkoga sustava masovnoga ubijanja. U prvom potpoglavlju, „Holocaust by Gas: Operation Reinhardt” [„Plinski holokaust: *Operacija Reinhardt*”] (str. 195–212), autor opisuje operaciju kojom su nacističke vlasti planirale istrebljenje Židova i Roma iz Generalnoga gubernatorstva. U tom razdoblju istaknut je sustav koncentracijskih logora kao glavni mehanizam masovnoga ubijanja. Autor slijedom toga analizira izgradnju i funkcioniranje eksterminacijskoga logora u Chełmnu kao prototipa za druge takve nacističke logore te primjenu nepokretnih plinskih komora u masovnom ubijanju. Od srpnja 1942. „pražnjenjem” Varšavskoga geta započela se odvijati najubojitija faza nacističkoga sustava masovnoga ubijanja, i to kao dio *Operacije Reinhardt*. Ključni eksterminacijski logori u tom razdoblju bili su Treblinka, Sobibor i Belzec; pritom se logor Treblinka smatra „najučinkovitijim postrojenjem ubijanja u ljudskoj povijesti” (str. 211). Kay na kraju ovoga potpoglavlja opisuje ubijanje Židova plinom u zemunskom logoru. U drugom potpoglavlju, „The Gates of Hell: Auschwitz” [„Vrata pakla: Auschwitz”] (str. 213–238), Kay analizira logor Auschwitz kao najveći i najubojitiji nacistički logor smrti, u koji je deportirano 1,3 milijuna ljudi, od kojih je 1,1 milijun ubijeno (900.000 od njih bili su Židovi). Logor Auschwitz izdvojio se od drugih nacističkih logora i po tome što su u njemu u velikoj većini bili logoraši porijeklom izvan Njemačke; pritom posebno analizira stradanje Židova iz Mađarske. Osim toga Kay ističe posebnost Auschwitzta i po tome što je funkcionirao znatno duže od drugih te je imao trostruku funkciju: bio je koncentracijski, eksterminacijski i radni logor. U potpoglavlju „Genocide of the European Roma” [„Genocid europskih Roma”] (str. 239–253) autor piše o genocidnom stradanju Roma u Europi, posebice unutar logora Auschwitz-Birkenau, gdje je krajem veljače 1943. bio formiran „Ciganski logor”. Deportacija Roma i Sinta u taj logor temeljila se na naredbi Heinricha Himmlera od 16. prosinca 1942. Mnogi romski i sintski zatočenici ubijeni su u plinskim komorama i zbog brutalnosti logorskoga osoblja, a stradavali su i uslijed prenapučenosti baraka, loših sanitarnih uvjeta i epidemija zaraznih bolesti te pothranjenosti. Kay navodi da je u tom logoru ubijeno više od 20.000 Roma, što je činilo tek maleni dio od 200.000 Roma koje su ubile nacističke vlasti i njihovi saveznici. U sljedećem potpoglavlju, „Decentralised ‘Euthanasia’ in the German Reich” [„Decentralizirana ‘eutanzija’ u Njemačkom Reichu”] (str. 254–266), autor analizira drugi val nacističkoga masovnog ubijanja bolesnika s psihičkim poremećajima i osoba s invaliditetom, koji je započeo u ljeto 1942. godine. Oni u tom razdoblju nisu bili u tolikoj mjeri ubijani plinom nego namjernim zanemarivanjem, predoziranje lijekovima i uskraćivanjem hrane.

Posljedica toga bila je smrt gotovo 120.000 ljudi. Istodobno Kay ukupne razmjere stradanja bolesnika s psihičkim poremećajima i osoba s invaliditetom procjenjuje na gotovo 300.000 ljudi, ubrajajući i one stradale na okupiranim područjima u Poljskoj, Francuskoj i Sovjetskom Savezu. U posljednjem potpoglavlju, „Suppression of the Warsaw Uprising” [„Gušenje Varšavskoga ustanka”] (str. 267–281), analizira nacističko masovno ubojstvo oko 185.000 civila u Varšavskom getu, koje se dogodilo za vrijeme tamošnjega nacističkoga gušenja ustanka u kolovozu i rujnu 1944. godine.

U „Zaključku” autor razmatra nacistički sustav masovnih ubojstava, a sam nacistički genocid ne smatra jedinstvenim u povijesti, nego ekstremnim primjerom kolektivnoga nasilja u vidu njegove dimenzije, intenziteta i same prirode počinjenih zločina (str. 285). Na kraju knjige donosi broj žrtava te masovne nacističke politike i pritom navodi ukupnu brojku od 12,855 milijuna, od čega je 8,547 milijuna ljudi ubijeno na nacističkim okupiranim područjima Sovjetskoga Saveza (str. 294). U drugom prilogu tabelarno uspoređuje vojne činove u njemačkoj, britanskoj i američkoj vojsci (str. 295).

Knjiga Alexa J. Kaya *Empire of Destruction: A History of Nazi Mass Killing* analizira nacistički sustav masovnoga ubijanja uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Taj masovni ubilački sustav obuhvatio je razne dijelove stanovništva, ovisno o njihovoj rasi, etnicitetu, socijalnom položaju, zdravstvenom stanju i dr. Kayeva knjiga nastoji objasniti taj mehanizam uništenja stanovništva, posebice na području jugoistočne i istočne Europe. Time je ovo djelo važno u sagledavanju povijesti Drugoga svjetskog rata.

Danijel Vojak

Xavier Bougarel, *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.* (Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021), 294 str.

Udruženje za modernu historiju (UMHIS) svojim aktivnostima uspijeva iznova unijeti određenu dinamiku na historiografsku scenu Bosne i Hercegovine, ali i regije, naročito svojim publikacijama, pri čemu vrijedi istaknuti da se redovito radi o otvaranju i obradi važnih, do sada slabo tretiranih ili potpuno zanemarenih tema iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Isto se može reći i za novu publikaciju UMHIS-a, monografiju Xaviera Bougarela *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.*, od koje se može očekivati da u bosanskohercegovačkoj javnosti izazove određene rasprave o ovom jako važnom pitanju koje je mnogo puta do sada bilo mjesto prijepora različitih narativa. Potrebno je spomenuti da je riječ o drugom izdanju ove knjige te da ju je prvi put objavila 2020. u Parizu izdavačka kuća Passés Composés pod naslovom *La division Handschar. Waffen-SS de Bosnie 1943-1945.* Studija se sastoji od pet osnovnih poglavlja u kojima autor analizira nekoliko krupnijih pitanja u vezi s nastankom i djelovanjem 13. SS divizije.